

Báró Eötvös József regényírói munkássága

II.

A falu jegyzője

A tanulmány első részében már megállapítottuk, hogy Eötvös politikai és szépirodalmi munkássága között rendkívül szoros és nyilvánvaló kapcsolat, összefüggés van. Sokan megállapították már, hogy Eötvösben, a politikusban, mindig jelen van a költő és a költőben a politikus. Ha azonban ábrázoló módszerét és esztétikáját részletesen vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy ő elsősorban politikus, reformer és csak másodsorban költő, illetve regényíró; éppen ezért számára az irodalmi alkotás a szó szoros értelmében eszköz a politikai illetve elvi küzdelemben. Ezt legvilágosabban „A falu jegyzője” c. regénye bizonyítja, s ugyanennek a ténynek bizonyítására itt figyelhetjük meg a legjobban a művészi alkotás folyamatát, a mű keletkezését. Eötvös regényeinek — mint látni fogjuk — fontos szerkezeti és tartalmi sajátága is következik ebből az írói módszerből s abból, hogy nála nem a mű ötlete, elgondolása születik meg először és természetesen, hanem egy jelenséget megfigyelve, azt előbb szinte tudományosan elemzi, magyarázza, s mintegy tételei és állításai további igazolására még művészi formában is feldolgozza ugyanazt a kérdést, tehát művészi eszközökkel, az ábrázolás erejével is bizonyítja állításait, vagy megdönti az összes lehetséges ellenvetéseket. Ha ezt a kérdést részletesen akarjuk elemezni és A falu jegyzőjét egészében meg akarjuk érteni, akkor meg kell vizsgálnunk az író politikai munkásságát is ebben a szakaszban, vagyis azt az elsődleges folyamatot, amely nála az irodalmi alkotást megelőzi.

Amint a bevezetőben szintén előrebocsátottuk, Eötvös egész munkásságát négy regénye köré csoportosítva fogjuk tárgyalni. Ezúttal A falu jegyzője ismertetését és értékelését tűztük ki célul, ezzel együtt pedig a „Karthausi” és a „Magyarország 1514-ben” c. regények megjelenési éve közé első egész politikai és irodalmi munkásságának ismertetését is. Ez az időszak 1841-től (ekkor jelent meg a Karthausi utolsó részlete) 1847-ig (A „Magyarország 1514-ben” megjelenési éve) tart és legértékesebb termése az említett regény, a „Kelet népe és Pesti Hirlap” c. röpirat, az „Éljen az egyenlőség” c. vígjáték és a „Reform” címen összegyűjtött és kiadott cikkei a Pesti Hirlapból.

1.

A Karthausi megjelenése után egy időre visszavonul a politikai és irodalmi életből. Némelyek szerint a visszavonulás legfőbb oka az előbbi regény igen vegyes fogadtatása. Tulajdonképpen pedig arról van szó, hogy minden erejével a fogházjavítás problémájának megoldásába te-

metkezik és csupán a büntető törvénykönyvi választmány munkájában vesz részt az elvi kérdéseket megállapító albizottságban. Ezt a munkát is a rá jellemző rendkívüli alapossággal és tudományos elmélyedéssel végzi, alapos tanulmányokat folytat hozzá. Felhasználta külföldi útjának tapasztalatait, de még ennél sem állt meg, hanem elméleti és gyakorlati tárgyú külföldi műveket is tanulmányozott e kérdéssel kapcsolatban. Ugyanebben az időben, persze az országgyűlés egész sor olyan kérdést tárgyal, amelyek a haladás szempontjából rendkívüli jelentőségűek. Mindezekben Eötvös nem vesz részt, hanem részletesen és a lehető legalaposabb felkészültséggel értekezik a hallgató rendszer előnyeiről a magánrendszerrel szemben. Talán felesleges is bizonyítani, hogy az 1848-as nagy eseményeket megelőző és előkészítő években a fogházjavítás kérdése nem tartozott a legégetőbb, legsürgősebb kérdések közé, noha éppen Eötvös megrázó erejű leírása bizonyítja, hogy nagyon fontos és sürgős kérdés ez is. Arra azonban még több példát is találunk majd Eötvös politikai munkásságában, hogy a sok sürgős kérdés és tennivaló közül nem volt képes megválasztani az adott helyzetben legsürgősebbet. Ennek alapján már most megállapíthatjuk — noha kissé talán elhamarkodottnak látszik —, hogy Eötvös nem volt reálpolitikus és nem véletlen, hogy ezt a kor két legnagyobb, de legellentétebb gondolkodású szelleme egybehangzóan állapítja meg: Kossúth szobatudósnak, Széchenyi pedig misericordiánusnak gúnyolja.

Ha a fogházjavítás ügyében kifejtett munkásságának alapelveit keressük akkor — mint egyéb esetekben is sokszor — Rousseau-nak ahhoz a tételéhez kell visszatérnünk, hogy az emberek természetüknél fogva egyformák, egyformán alkalmasak arra, hogy jók és rosszak legyenek, sőt alaptermészetük a jóság, de a társadalom elronthatja őket, s igen gyakran el is rontja. Ebből következik Eötvösnek az a felfogása, hogy a börtönöknek elsősorban nem az rendeltetésük, hogy megtorolják az elkövetett bűnt, hogy megbüntessék a bűnöst, hanem hogy jóvátegyék a társadalom mulasztását, vagy bűnét, ami rossz útra térítette az embereket. Ezért a börtönök szerepét, illetve rendeltetését abban látja, hogy az a bűnösöket jó útra térítse: „A társaságnak sülydedett embertársa iránt van egy szebb joga, mint a büntetés, az t. i., hogy reményelheti jobbulását, és mindent elkövet ennek elérésére.“ Aki a XIX. századeleji magyarországi börtönökkel szemben ilyen követelményeket támaszt az természetesen nem elégedhet meg az ottani állapotokkal. Eötvös jól látja, hogy „Institutióink (a fogházakra gondol. J. G.) nagyobb része a középkor szüleménye“. Ezért szükségesnek tartja a középkor egyéb maradványainak megsemmisítése mellett ezek átalakítását is az új követelményeknek megfelelően, a polgári társadalom felfogásának és célkitűzésének megvalósítása érdekében. Szerinte tehát az ember gyakran nem maga az oka annak, hogy bűnt követett el, hanem a társadalom, és ki mondja: „Magános ember egészen rossz nincsen, a társadalom azzá teheti“. Miután kihangsúlyozza, hogy a legtöbb bűn kútfeje a szükség, tovább részletezi ezt a tételt és megállapítja, hogy a társadalom gyakran állítja olyan helyzetbe az embert, amelyben „nem lopni nagy t e t t“. (kiemelés tőlem — J. G.) A magyarországi börtönökben azonban nemcsak bűnösök sínylődnék, hanem a jogi eljárások rendkívüli lassúsága következtében és a vármegyei hivatalnokok hanyagsága és rendtelensége következtében igen sok büntetlen gyanúsított, sőt tanú is gyakran olyan sokáig van a börtönben — esetleg félreértés, vagy tévedés következtében —, hogy mire kiderül ártatlansága, nem egy meghal. A börtönöknek arról is kell gondoskodniuk, hogy az olyanokat, akik először és véletlenül, vagy kényszerű körülmények miatt estek bűnbe, meg-

óvja a megrögzőtt bűnösök káros hatásától. Ha ezt a tanulmányt elolvassuk, mindjárt láthatjuk, hogy a tudós értekező nem képes megmaradni a tudományos eszközök mellett, hanem egy kissé költő is, aki költői hévvel, néhol pátosszal ír gyakorlati célzatú tudományos értekezést. Valóban megrázó és hitelességénél fogva megdöbbentő leleplező leírása ez a magyarországi börtönöknek, s először furcsán is hangzik talán, ha azt mondjuk ennek ellenére, hogy Eötvösnek mégsem volt igaza, amikor erre a munkára ennyi energiát pazarolt ezekben az években, s ezt a legsürgősebb kérdésnek tartotta. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Eötvös nem a többi magyarországi intézményekhez képest látta olyan elmaradottnak a büntető törvénykezést és fogházak rendszerét, hanem az angol, amerikai és franciászági börtönökhöz képest akkor mindjárt világos lesz, hol tévedett. Az említett országok már régen túljutottak a polgári forradalom első és legfontosabb fejezetén, már megdöntötték a nemesség uralmát s a polgárság a maga kezébe vette a hatalmat. Magyarországon azonban a börtönön kívül is akkor húzza az úr deresre a jobbágyot, amikor neki jólesik, sőt az ország leghatalmasabb urai között is ott van még az osztrák udvar elnyomó és kizsákmányoló hatalma. Ebben az országban nemzeti függetlenség és jobbágyfelszabadítás nélkül, vagyis a gyarmati helyzetben élő feudális államban a polgári fejlődésnek ilyen részletkérdése megoldhatatlan. Polgári humanizmuson alapuló börtönrendszer a feudalizmusban fából vaskarika. Ezért érthető, hogy munkássága a maga korában nem hozhatta meg azt az eredményt, amely arányban állt volna a beleölt energiával, és innen van az is, hogy Eötvösnek több elgondolása megvalósult ugyan később, de alig jutott akkor valakinek eszébe, hogy azt az ő javára írja, mert úgyszólván az idő, a fejlődés hozta magával és a maga idejében sokkal kisebb erőfeszítések árán valósult meg, mint amelyet ő fejtett ki érte. Ezzel nem akartuk azt mondani, hogy munkássága azért eredménytelen, mert messze megelőzte korát, hanem azért, mert nem látja meg az összefüggéseket a dolgok és tennivalók között. E kérdést nemcsak azért elemeztük ilyen részletesen, mert az elméleti politikus, a doctrinaire portréjának megrajzolásához akartunk vele elemeket papírra vetni, hanem azért is, mert A falu jegyzőjébe ezt az egész kérdést beledolgozta, s annak megértéséhez szükséges e felfogásának ismerete.

A „Kelet népe és Pesti Hírlap“ c. röpirata 1841-ben jelent meg válaszként Széchenyi „Kelet népe“ c. röpiratára. Széchenyi a Kelet népében a Pesti Hírlap taktikáját és modorát bírálja s azzal vádolja Kossúthot, hogy cikkeivel fenyegette a kedvelőket és forradalom felé sodorja az országot, mert nem az értelemre, hanem az érzelmekre igyekszik hatni. Eötvös igen jól látja, hogy Széchenyi nem a taktikát és modort támadja, hanem tulajdonképpen a sajtó szabadságát. Ezen az alapon szinte lépésről-lépésre, illetve sorról-sorra haladva egymásután minden állítását megdönti és minden vádját visszautasítja, amivel ebben az időben igen jó szolgálatot tett Kossúthnak; és ő nyújtotta neki a legszebb és leghatásosabb védelem ebben az összehittőzésben. (Eötvös u. i. már eleve helytelenítette Széchenyi tervét, mielőtt még műve napvilágot látott volna. Széchenyi t. i. felkérte Eötvöst, hogy Borsodba és Szabolcsba utaztában figyelje meg a nép hangulatát, amelyet a Pesti Hírlap cikkei váltottak ki. Erről beszámolván Eötvös inti Széchenyit, hogy mivel aggodalmi alaptalanok, álljon el szándékától, a Kossúth-elleni támadástól, mert azzal sem Kossúthnak, sem a lapnak tekintélyét nem fogja csorbítani, csak a saját magáét). Mivel a szabad sajtó elleni támadásnak minősítette Széchenyi művét, Eötvös hosszas elméleti fejtegetésekbe bocsátkozva védelmezi a sajtó szabadságát és kifejti nézeteit a sajtó feladatai-

ról a modern társadalomban. A sajtót és a zsurnalisztikát a modern társadalom természetes szükségletének és termékének tartja, feladatát pedig abban látja, hogy a tömegeket neveli és felvilágosítja. „Egykor a tudomány mint minden, egyeseknek mintegy kiváltságos tulajdona vala — állapítja meg —, ma a tudomány mindenkinek szükségessé vált, s a zsurnalisztika az, mely megszerzését mindenkinek lehetségessé teszi... a zsurnalisztika tanácsadója, barátja a népnek“. Igen érdekesen polemizál arról, hogy a hibák és hiányosságok feltárásával nem követ el hibát a sajtó, mert nem a hiányosságok feltárása jelenti a veszélyt, s nem az izgatja fel a kedélyeket, hanem maguk a hiányosságok. Ezért, aki a kedélyek felizgatásától fél, ne a hiányosságok feltárása ellen harcoljon, hanem a hiányosságok ellen. A sajtószabadság tehát azok számára, akik haladni akarnak, nem jelenthet semmi veszélyt. „En csak egy olyan állapotot ismerek — állapítja meg —, melyben a nevelést a közbátorságra (közbiztonság — J. G.) veszélyesnek tartom: azt, melyben a nemzet egy része szolgai láncok alatt görnyed, s a másik, mely felette zsarnoki hatalmát űzi, ez állapotot fel akarja tartani.“ Amint látjuk e megállapítások szinte sarokba akarják szorítani Széchenyit: ha tehát ő nem tartozik azon zsarnokok közé, akik ezt az állapotot fenn akarják tartani, akkor nem láthat ezen állapotok feltárásában semmi veszedelmet. Noha, mint látjuk, Eötvös e röpiratában igen határozottan száll szembe Széchenyivel, mégis éppen itt bizonyítja be igen meggyőzően, hogy tulajdonképpen egy nézőpontból vizsgálják a kérdéseket mind a ketten. Érdekes megfigyelni, hogy Eötvös éppen úgy fél a forradalomtól, mint Széchenyi és éppen úgy nem akarja azt, hanem reformok útján véli megvalósíthatóknak a haladás legfőbb kérdéseit. Kossúthnak nem azért ad igazat és nyújt védelmet, mert bátran és határozottan a forradalom felé irányítja a nemzet hangulatát, hanem azért, mert azt hiszi, hogy nem ezt teszi. Az egész röpiratban azt bizonygatja, hogy Kossúth cikkei nem izgató jellegűek és irányzatúak, s ezért Széchenyi aggodalma alaptalan. Tudvalévő, hogy ebben az esetben Széchenyi látott helyesen és világosan, nem Eötvös.

A nemzeti kérdés iránt élénken érdeklődik Eötvös és többször foglalkozik vele. Már előbb tárgyalt cikkében érinti és felfogását így fogalmazza meg: „Azon erőszakos út, mely honi nyelvünk terjesztésére egyesek által követtetett, nem célirányos... gúny, vagy kényszerítés soha köztünk és idegen ajkú hontársaink között egység kötelékei nem lehetnek. Csak ami szabadságon alapul, az állhat erősen.“ E kérdés-komplexumból azonban különösen a zsidók helyzete és emancipációjuknak kérdése érdekli. Ezzel foglalkozik külön tanulmányban is és részletesen elemzi A falu jegyzőjében is. Az a véleménye, hogy a zsidóság azért foglalkozik főleg kereskedelemmel, üzérkedéssel és más effélével, mert a társadalom megvonta tőlük a tisztességes megélhetési lehetőséget.

„Éljen az egyenlőség“ c. vígjátékát bátran sorolhatjuk azok közé az első művei közé, amelyekről — mint már említettük — maga állapítja meg, hogy fiatalos nemzeti buzgalma gyümölcsei s azt mondja róluk, hogy „lehetetlenek“. Noha formai szempontból valóban kezdetleges a mű, s az elmékedései a drámai műfajban még megbocsáthatatlanabban, mint a regényben, tartalmi szempontból mégis igen érdekes, mert a kornak egyik sajátos tünetét mutatja be. Ezúttal azokat a szájhősöket tűzte tolla hegyére, akik szavaik alapján a leghaladóbb gondolkodású embereknek látszanak, de ha tettekre kerül a sor, bizony, ragaszkodnak osztályuk előítéleteihez és kiváltságaihoz. Ebben a korban valóban divatos volt a haladásról szónokolni, s alig volt ember, aki nyíltan a haladás ellen foglalt volna állást, mégis komoly akadályai vannak a fej-

lődésnek. A vígjáték egyik alakja Ábrányi gróf, a mágnás típusa, aki magát a haladás nagy bajnokának tartja. Ugyanakkor hallani sem akar arról, hogy Hegyfalvy alispán fiához adja Ilka nevű lányát, de Hegyfalvyt gógösnek és maradinak tartja, mert lányát nem akarja Perlegi ügyvéd fiához adni feleségül, mivel az ügyvéd apja varga volt. Végül néhány indokolt és indokolatlan fordulat után a bonyodalom azzal oldódik meg, hogy a fiatalok kijátszva szüleiket titokban házasságot kötnek, mégpedig úgy, hogy mindegyik apa a másiknak akar borsot törni az orra alá, s így a maguk hálójába keverednek, nincs mit egymás szemére vetniök. Jegyezzük meg, hogy a maga korában aktuálitásánál fogva igen érdekes és kedvelt mű volt ez, s nem állt egyedül, hanem egész sor hasonló tárgyú és értékű mű volt a Nemzeti Színház repertoárján. Eötvös e vígjátékát 1844-től összesen 19-szer adták.

A regény tárgyalása előtt utóljára hagyjuk a legfontosabb feladatot: a Pesti Hírlapban megjelent cikkeinek elemzését és politikai munkásságának, vagyis a haladás érdekében kifejtett tevékenységének értékelését, illetve politikai állásfoglalásának tisztázását. Mint ismeretes, Eötvös „A falu jegyzője” c. regényében a vármegye-rendszer bírálatát tűzte ki feladatul, s ugyanezt a célt szolgálják említett cikkei is. Őt és kicsiny csoportját centralistának nevezik a kortársak, mert a megyei önkormányzattal szemben a központosítás hívei voltak és erős központi hatalmat akartak, felelős kormányt, amely akaratát keresztül tudná vinni a vármegyékben is. A centralisták csoportja az 1843-44-i országgyűlést megelőző időszakban alakult ki s első komoly fellépésük is erre az országgyűlésre esik. A csoport szellemi atyja és vezetője Szalay László volt, Eötvös ifjúkori barátja, aki több ízben is járt külföldön és alaposan tanulmányozta a nyugati polgári demokratikus alkotmányokat és államberendezéseket. A centralisták az ellenzékhez számították magukat, s mi is oda kell, hogy soroljuk őket, noha éppen a centralizáció szorgalmazásával nem egyszer egy síkban találkoztak a kormánnyal és egyenesen annak malmára hajtották a vizet. Ez valóban furcsának tűnik talán, hisz már eddig is megnyilvánult, de ezentúl még világosabban nyilvánul meg szabadságszeretete, haladó gondolkodása, s egyszóval a feudalizmus elleni küzdelme és a nemzeti függetlenségért vívott harca.

Vizsgáljuk meg először, milyen felfogás, milyen meggyőződés serkenti erre a következetes küzdelemre, hogy úgy mondjuk, megsemmisítő hadjáratra az évszázados megyei rendszer ellen, amely nem egyszer a nemzet történetében a nemzet fennmaradásának egyetlen hathatós biztosítóka volt s ebben az időben a nemzeti függetlenség utolsó bástyája és maradványa. Kossúth most is ilyen szempontból nézi a megyét az egész reformer középnemességgel együtt- s a megyei önkormányzatra igyekszik támaszkodni a mozgalom kiszélesítésében. Mit lát vajjon Eötvös a vármegye intézményében? Ha cikkeit, vagyis a „Reform” c. művét alaposan tanulmányozzuk, akkor azt látjuk, hogy ő Kossúth szempontját figyelmen kívül hagyja s a vármegyékben a haladás legfőbb kerékkötőjét, akadályát látja évszázadok óta, különösen pedig most a 40-es években. Egyik legfontosabb tétele, amelyet a Reformban kifejt, ez: „Megyerendszerünk nem fér össze a haladással”. Bevezetőben mindjárt kiemeli, hogy a haladás elkerülhetetlen, a régire visszatérni lehetetlen, a haladás pedig szükségszerűen hozza magával itt is a változásokat. Mivel az nem vitatható, hogy haladni kell és szükséges, itt csak arról lehet vitatkozni, hogy „ha a félszeg civilizáció átkától menekülni akarunk, törekedjük teljes civilizációra; ha harctól félünk, mely reánk vár, készüljünk hozzá, erősítsük magunkat”. A kérdés tehát csak az lehet,

hogy milyen úton haladjunk. S felteszi a kérdést: „Lehet-e haladni azon az úton, melyen eddig járánk? — Én úgy hiszem: nem“ — s itt vármegyékre gondol, amelyeket nem tart alkalmasaknak arra, hogy a haladást elősegítsék. Már szoltunk róla, vitatkozási módszere az, hogy sorra veszi az ellenfél minden ellenvetését, sőt már eleve megdönti azokat is, amelyeket ezután hozhatnak majd fel. Ez az alaposág nyilvánul meg „Reform“ c. munkájában is. Először is azokat az érveket dönti meg, amelyeket rendszeren fel szoktak hozni a megyék védelmében, később pedig azokat is, amelyeket esetleg ezután hozhatnak fel. Bebizonyítja először is, hogy a vármegyék a törvényhozás céljainak nem felelnek meg, mert „törvényhozásunk egészen megyei rendszerünkön alapszik, s miután megyeinkben e hon nemes polgárai minden befolyásból kizárattak, természetes, hogy azok törvényhozásunkban szintén nem lehetnek képviselve s hogy ekkép törvényhozásunk, mely nem a nemzetnek, hanem csak egy osztályának képviselőiből áll már ezen oknál fogva sem felelhet meg céljának. (Kiemelék tőlem — J. G.) Ezután kifejti, tévedés lenne azt hinni, hogy a megyei képviselet az alsótáblán a képviseleti rendszert helyettesítheti, s ezt mondja: „azon nép, melynek tizenkilenchuszad része képviselve nincs, nem büszkélkedhetik szabad képviselettel“. A bizonyításban igen messze megy, s azt is bebizonyítja, hogy a nemesség képviselete sem arányos és igazságos a törvényhozásban, mert minden megyének egy képviselője és egy szavazata van az alsótáblán — tekintet nélkül a nemesek számára a megyében. Így az a visszás helyzet állt elő, hogy 280.801 nemesnek összesen 12 szavazata van (u. i. ennyi nemes él 12 vármegyében), 85.385 nemesnek pedig összesen 27, mert a többi 27 megyében összesen mindössze ennyi nemes van. Ezután bebizonyítja, hogy „a törvényhozás a megyékre nem bír semmi befolyással, a megyék ellenben utasításaik által a törvényhozást saját kívánataik orgánumává teszik“. De ne folytassuk. E megállapítások részletes, sőt csak felületes ismertetése és elemzése is túlhaladja e tanulmány kereteit, s ennyit is csupán szemléltetés kedvéért tartottunk szükségesnek bemutatni, hogy lássuk, milyen alaposan foglalkozik Eötvös a megyerendszerrel, milyen megsemmisítő ítéletet mond róla. Láthattuk, hogy milyen megdönthetetlenül és világosan bizonyította összes hiányosságait és fogyatékosságait, főleg pedig azt, hogy középkori intézmény, a haladás legfőbb kerékkötője és a konzervatív nemesség sánca, amely mögül a haladásnak ellenáll.

Ebben Eötvösnek és a centralistáknak általában kétségtelenül igazuk volt, de csak akkor találjuk ezt megdönthetetlen igazságnak, ha e kérdést önmagában vizsgáljuk. Ha azonban a vármegyerendszer kérdését e kor körülményeiben vizsgáljuk és a többi kérdésekkel összefüggésbe hozzuk, akkor meg fog változni véleményünk. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy Magyarországnak ebben az időben kormánya nincs se felelős, se felelőtlen — és az ország ügyeit a király által kinvezett helytartó intézi, aki nem a magyar országgyűlésnek, hanem az osztrák udvarnak tartozik felelősséggel s annak mindenkor bizalmas embere és politikájának megvalósítója, akkor a központosítást kissé másképpen kell nézünk. Ebben a helyzetben a megyei önkormányzat valóban a nemzet függetlenségének egyetlen maradványa és védekezésének egyetlen megmaradt eszköze. Ilyen helyzetben tehát a központosítás követelése és a megyerendszer bírálata az idegen érdekeket kiszolgáló és képviselő kormány hatáskörének bővítését jelenti, az idegen elnyomás malmára hajtja a vizet. Ez nagyon hamar be is igazolódott — mégpedig az 1843-as országgyűlés után, amikor gróf Apponyi György kancellár hozzálátott a

reform felé hajló főispánok leváltásához s helyükbe u. n. adminisztrátorokat nevezett ki, akiknek legfőbb feladatuk a kormánypárti többség biztosítása volt. Egyik ilyen adminisztrátor 1845-ben fegyveres hajdúkat vezényelt ki a megyei követválasztásra s még összeütközésre is sor került, amelyben néhány képviselő megsebesült. Másutt, amikor kétségessé vált a kormánypárt többsége, az adminisztrátor egyszerűen felbeszakította a gyűlést. Ekkor, úgy látszik, maga Eötvös is belátta, hogy a központosítás hirdetése mit jelent ebben az időszakban, s a pestmegyei közgyűlésen Kossúthtal együtt tiltakozott az adminisztrátori rendszer ellen. Eötvös és a centralisták csoportja mégegy ízben tettek bizonysgot arról, hogy az ellenzék egysége érdekében le tudnak mondani — átmenetileg — a centralizációs tervek, illetve elméletek hirdetéséről. Kossuth 1844-ben lemondott a Pesti Hírlap szerkesztéséről abban a reményben, hogy majd engedélyt kap önálló lap alapítására. Landerer kiadó, aki az osztrák udvar bizalmas embere volt, jól tudta, hogy Kossuth nem fog engedélyt kapni új lap alapítására s éppen ezért ő is biztatta Kossúthot a lemondásra az udvar utasítására, csakhogy a lapról eltávolítsa. Ettől kezdve másfél évig Eötvös csoportja kizárólag a centralizációs elvek elméleti fejtegetéseire, népszerűsítésére használta fel a Pesti Hírlapot. 1846 január elsején azonban Csengery Antal, a lap akkori szerkesztője, azzal a bejelentéssel indítja el az új évfolyamot, hogy a „központosítás kérdéseinek tárgyalását“ egyelőre elhalasztják. Ez pedig — mint Csengery hangsúlyozza — nem jelenti azt, hogy elveikről lemondanak, hanem az ellenzék egyetlen orgánumát ne akarják kizárólag ez egyetlen elméleti kérdés tárgyalására lefoglalni, mert a helyzet olyan, hogy „szükségessé vált mindenek előtt az erők központosítása“. Ezzel a gesztussal s az előbbivel azt bizonyították be Eötvösök, hogy a fő célnak, az ország haladásának egységes és átfogó céljai érdekében képesek voltak ideiglenesen félretenni a részletkérdésekben fennálló nézeteltéréseket. Ez azonban — különösen Eötvös esetében — nem jelentette azt, hogy szívvel lélekkel hozzálátott volna a legfontosabb kérdések tárgyalásához, csak éppen azt, hogy lemondott elgondolásának hirdetéséről, ez tehát inkább passzív, mint aktív viselkedés volt.

Próbáljuk most meg az elmondottak alapján tisztázni Eötvös politikai munkásságának szerepét ebben a korszakban, a forradalom előkészítésének ebben a fontos szakaszában. Itt a legfontosabb kérdés centralisztikus elveinek tisztázása. Az eddigiekből már kitűnik, hogy azok a vádak, amelyeket a vármegye-rendszerről s általában a megyei önkormányzatról mondtak, általánosságban igazak és helytállóak. Kossuth ugyanakkor a leghatározottabban állást foglal a centralizáció ellen s megállapítja, hogy a képviseleti rendszerre alapított megyei intézmény a népszabadsággal összhangba hozva „nemzetünknek semmi európai intézvényért, semmi szobatudós papirosgondolatért cserébe nem adható, becses, drága kincse“. Ő „magyar formákhoz szabott valódi magyar népképviselőket“ követel s bizonyítani is alig szükséges, hogy Kossúthnak volt igaza s a korábbi események éppúgy, mint a későbbiek őt igazolták. Igaza van tehát Kossúthnak, amikor a centralizációt „szobatudós papirosgondolatnak“ nevezi, s igazuk volt nagyrészen a kortársaknak, amikor Eötvöst és társait doctrinaireknek nevezték. A centralisták tehát olyan időszakban folytattak szinte meddő államtudományi vitákat, amikor sokkal fontosabb, sokkal sürgősebb és időszerűbb kérdések megoldására kellett volna minden erőt összpontosítani, s amikor éppen ennek a kérdésnek szorgalmazásával a nemzet legfőbb ellenségének, az osztrák udvarnak adtak fegyvert a kezébe a nemzeti függetlenség utolsó marad-

ványai ellen vívott harcában. Ennek magyarázatát abban kell keresnünk, hogy ezek a nagyrészt szobatudósok nem voltak forradalmárok, legalább annyira irtóztak a forradalomtól, mint a konzervatívok általában. Fel fogásuk szerint a sajtón keresztül meg kell ismertetni a népet és a vezetőket a politika tudományával, s akkor már minden meg is oldódik majd; a legfontosabb feladatnak tehát a haladás kérdéseinek elméleti tisztázását tartották, miközben elfeledkeztek a nemzet közvetlen szükségleteiről. Minden tévelygése ellenére azonban a feudális viszonyokon alapuló s a feudális viszonyokat konzerváló megyerendszer megsemmisítő birálatával Eötvös elévülhetetlen érdemeket szerzett magának a magyar feudalizmus ellen vívott elvi küzdelemben.

2.

Mindezekkel tehát tisztában kell lennünk mielőtt a Falu jegyzője behatóbb tárgyalásába kezdenénk, mert a regényt, a szépirodalmi művet a Reform, vagyis a tudományos és politikai mű mellé kell állítanunk. Ugyanazt, amit a Reformban tudományos eszközökkel igyekszik bizonyítani, azt a Falu jegyzőjében művészi eszközökkel, az ábrázolás erejével akarja bemutatni és bizonyítani, vagy mint Péterfy Jenő mondja: „az a jegyzék, ez az album“, vagy másutt: „a regény az inventárium képes kiadása“. Ez egyben azt is jelenti, hogy a regényhez olyan alapos tudományos munkát, előtanulmányt és kutatást végezt, mint egyetlen író sem talán. S már a Reformban, a tudományos munkában fellelhetők a regény, az ábrázolás elemei, míg a regény nem egy helyen a tudományos művet juttatja eszünkbe. Ilyen előkészületek ilyen előtanulmányok után nem csoda, hogy regényéhez minden tekintetben óriási anyag- és adathalmaz, óriási nyersanyag áll rendelkezésére. A konkrét megfigyelés és közvetlen tapasztalatok eredményeképpen alakjainak, a megye tipikus képviselőinek olyan légióját képes létrehozni, amelynek minden tagja fontos sajátosságát tükrözi nemcsak osztályának, hanem ennek a rendszernek általában is.

A regény tárgya tulajdonképpen a vármegye intézménye s azok a visszaélések és önkényességek, amelyek lehetségesek e rendszer elmaradottságánál fogva s gyakran okoznak súlyos tragédiákat. E rendszernek, mint az osztályuralom, illetve az osztályelnyomás hordozójának és biztosítékának összes hibáit, embertelenségét az író néhány tipikus jellem tipikus sorsába sűríti s ezzel a rendszer lényegéből következő hiányosságokat messzemenő következményeiben mutatja be. Így betű szerint a mű tárgya Viola sorstragédiája, ami a vármegye-rendszer fogyatékoságainak következménye. Az író arra is gondosan ügyel, hogy ezek a tipikus sorsok tipikus környezetben is játszódjanak le s ezért olyan eszményi, illetve tipikus megváltó alkot, amely valóban a megyei intézmény összes lényeges hibáit magába foglalja és visszatükrözi. Ez a vármegye, persze, nem sokban különbözik a többi valóságos megyéktől, csak éppen annyiban, amennyiben a tipikusnak különböznie kell az egyszerűtől, a konkrétól, vagyis amennyiben itt nemcsak némelyek találhatók meg a hiányosságokból, mint egy-egy konkrét megyében, hanem az összes egy helyen. Talán bizonyítani is felesleges, hogy Eötvös azért választotta az ábrázolásnak ezt a módszerét — tipizálást —, hogy fantáziáját, alkotó szabadságát semmi se kösse és minden történelmi kötöttségtől és meghatározottságtól mentesen alakíthassa jellemeit, eseményeit, vagyis hogy igazán realiztikusan ábrázolhasson. Eötvös, mint láttuk, már a tanulmányban, illetve cikkekben is bátran és következetesen állapította meg, hogy a megyék a nemesség kiváltságainak és a jobbágyág elnyomásá-

nak eszközei, s ezért a regény a vármegye bírálatával párhuzamosan szükségszerűen bővül a nemesi kiváltságok, a jogi és gazdasági egyenlőtlenség bírálatával, illetve a nemesség korlátlan osztályuralma elleni vádirattá. Már Eötvös régebbi ismerői is megállapították, hogy itt nemcsak egy hiányos közigazgatási rendszerről, illetve intézményről van szó, hanem a haladás ellenségeinek megsemmisítéséről is a szatira fegyvereivel. Péterfy pl. Povárt és Garacsot, illetve az egész Taksony-megyét La Mancha-hoz hasonlítja. Megállapítja, ugyan, hogy La Mancha sokkal híresebb hely, de a magyaroknak nem szabad elfelejteniök Garacsot és Povárt, ahol „a demokrácia elvei nevében a szatira fegyverével sujtották le a haladás ellenségeit“. A jellemek típusok abban az értelemben is, hogy osztályokat képviselnek s Viola, a jobbágy éppen úgy osztályának sérelmeit képviseli, amint Nyúzó védelmezi osztályának kiváltságait. Ha ennek alapján Eötvös fejlődését akarnánk lemérni a Karthausi óta ezen a téren, akkor azt kellene megállapítanunk, hogy a társadalombírálat, amely az előbbi regényben általánosabb volt s keresnünk kellett benne a magyar vonatkozásokat, itt teljesen konkretizálódik a magyarországi helyzetre, sőt el is mélyül és élesedik is. A regény tulajdonképpen a megyerendszer bírálatával párhuzamosan s azon túlmenően azt bizonyítja, hogy a nemesség összes középkori intézményeivel együtt teljes mértékben megérett a pusztulásra s fennállásával gátolja a haladást. Valóban, sokaknak Eötvös életében is furcsa volt s ma is feltűnő, hogy valaki ilyen kíméletlenül leplezze le saját osztályának előregedettségét, s bebizonyítsa róla, hogy túlélte önmagát. Ezt a bámulatos objektivitást és kíméletlenséget azzal igyekeznek magyarázni — nem minden alap nélkül —, hogy Eötvös bizonyos mértékig osztályokon kívül áll. Családja, mint már mondtuk, nem tartozik az ősi főnemesi családok közé, hanem a köznemesi sorsból hivatalviseléssel tört fel. Így az ősi birtokos nemesség még nem fogadta be őket, a középnemességtől pedig már teljesen elszakadtak.

A regény főhőse kétségkívül Viola a zsványvá züllött jobbágy. Noha némely Eötvös-méltatók Tengelyit tartják főhősnek, mert Viola talán kevesebbet szerepel nála, a regény egész irányzata, célkitűzése és Eötvös személyes véleménye is azt bizonyítja, hogy legfőbb mondanivalóját az ő sorsával akarta közölni. S a regényben is több helyen utal azokra a kifogásokra, amelyek a paraszt-ábrázolás miatt érték művét s ő vallja, hogy ez volt a legfontosabb célja. Viola példáján igyekezett az író, vagyis a Reform és a fogházjavításról szóló tanulmány szerzője, a politikus bizonyítani, hogy a vármegyék a magyar nemzet tizenkilenc-huszadrészét minden jogból kizárják és a nemesség, valamint a vármegyei tisztviselők önkényének szolgáltatja ki. Viola u. i. szorgalma eredményeképpen anyagilag szépen gyarapodik, a legmódosabb jobbágy a faluban s e mellett eszményileg, boldog családi életet él. A járás szolgabírója azonban, Nyúzó (nomen est omen!) nem jó szemmel nézi a jobbágy boldogulását már azért sem, mert irigyli tőle szép feleségét, akihez nem tud közel férkőzni. Amikor éppen második gyermekével vajúdik Viola felesége, s a férj lélekzetviasszafojtva hallgatja jajszavát, lesi minden kivánságát, a szolgabíró megparancsolja neki, hogy az alispánét sétakocsikázní vigye saját lovaival. Noha Viola pontosan eleget tett évi robot-kötelezettségének, mégis hajlandó lovait rendelkezésre bocsátani csak azt kéri, hogy ő maradhasson vajúdó felesége mellett. Nyúzó pedig örül, hogy végre árthat a parasztnak és követeli, hogy ő menjen lovaival együtt. Miután Viola megtagadja az engedelmisséget, Nyúzó elfogadja s deresre akarja húzatni. Amint látjuk, ez az a helyzet, amelyben „nem lopni nagy tett“. Viola kiszabadítja magát a hajdúk

kezeből, egyet közülök leüt, egyet megsebesít s elbujdosik, zsvánná lesz. Viola további sorsa azonban semmi rokonságot nem mutat az anynyira elterjedt magyar betyáromantikával, sőt azt mondhatjuk, hogy jelleme bizonyos rokonságot mutat a Karthausi Gusztávjának jellemével. Egyetlen olyan kalandja sincs, amelyet pl. Ludas Matyi, vagy Rózsa Sándor kalandjaihoz hasonlíthatnánk, akik néhányszor legalább megmutatták fogukat a nemességnek, a vármegyének, bár valamit visszafizettek abból, amit a jobbágyság évszázadok alatt szenvedett, Viola, Gusztávhoz hasonlóan, bizonyos mértékig, szintén passzív figurája az eseményeknek, a helyzetek, amelyeket nem maga teremtett olyan cselekvésekre kényszerítik, amelyek homlokegyenest ellenkeznek érdekeivel, sőt végül is ilyen kényszerhelyzet — Tengelyi iránti hálája — okozza közvetlenül vesztét. Akarata szinte nincs, sőt még akkor sem lesz ura teljesen magának, amikor kiválik a társadalomból, megszabadul annak kötelekeitől, zsvánná lesz, vagy amikor Nyúzóék kezéből kiszabadulva más vármegyébe költözik, ahol nem ismeri senki. Hogy ez a rokonság furcsa és kissé képtelen dolog, az bizonyos; egy jobbágyból lett zsvány és egy végtelenül, sőt betegesen elfinomult főúr ilyen szoros és közeli lelki rokonsága hihetetlen. Az alakok lelki, érzelmi életének előtérbe helyezését már Karthausiban is megfigyelhettük, már ott is túltengett az érzelgés, de talán nem volt olyan bántó abban a környezetben mint itt. Könnyebben feltehető ilyen beteges érzelgés a pusztuló és degenerálódó nemesi osztályban, mint a felfelé törekvő parasztságban, amely most készül kiverelkedni és elfoglalni az őt megillető helyet a nemzetben. Az érzelmi elemnek ez a túltengése, ez a szentimentalizmus ellentmondásossá, diszsonánssá teszi Viola alakját és eleve korlátokat szab az ábrázolásnak. Mindez pedig lehetetlenné teszi Eötvös számára, hogy Violában helyzetével dacoló, az elnyomásnak ellenálló harcost, lázadó hőst ábrázolja. Már itt nyilvánvaló az a tény, amit különben egész politikai pályája is bizonyít, hogy sohasem volt képes túljutni a liberális muson a forradalmiságig. Bármennyire is meghasonlott saját osztályával, bármilyen mély gyűlöletet érez is a fennálló feudális rend iránt, s végül bármilyen tisztán látja is, hogy a változás elkerülhetetlen és sürgős, mégsem látja és főleg nem hiszi, hogy annak egyetlen útja a forradalmi harc, sőt láthatóan fél attól. Minden szubjektív becsületessége mellett sem képes megszabadulni saját osztálya korlátoltságaitól. A nép sorsa iránt tanúsított érdeklődése, szenvedése iránti részvéte, a nemesség osztályuralma és a jobbágyság elnyomása elleni kitörései sohasem csapnak át plebeiusi lázadásba, csupán a nemesség lelkiismeretfurdalásainak megnyilvánulásai. Mindamellett tehát, hogy osztályának hibáit, bűneit jól látja, mégsem lesz képes szakítani felfogásával s ezért nem lesz belőle plebeius forradalmár, csak szubjektive igen becsületetes nemesi reformer. Ezért nem képes tehát Viola sorsát sem a parasztság jogaiért vívott nagy és tudatos osztályharccá tágitani, illetve mélyíteni, noha Arany és főleg Petőfi ebben az időben már azt látják és ábrázolják.

(Befejező része a következő számban)